

UOT 94(3); 902

XƏLƏF MƏDƏNİYYƏTİ VƏ ONUN AZƏRBAYCANDA İZLƏRİ

N.M.ZEYNALOVA

*Bakı Dövlət Universiteti**narmin_455@mail.ru*

Ötən əsrin 50-ci illərinin başlanğıcında Naxçıvan şəhəri yaxınlığındakı I Kültəpə abidəsində geniş arxeoloji axtarışlar aparılmışdır. Həmin axtarışlar erkən əkinçilik dövrünə aid nadir arxeoloji tapıntıların üzə çıxarılması ilə nəticələnmişdi. Əldə edilən maddi mədəniyyət nümunələri içərisində vaxtilə Mesopotamiya ərazisində hazırlanmış Xələf mədəniyyətinə aid boyalı gil qabın olması xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdi. Həmin tapıntı əsasında e.ə.V minilliklə Azərbaycan ilə uzaq Mesopotamiya arsında iqtisadi-mədəni əlaqələrin mövcud olması sübuta yetirilmişdir.

Açar sözlər: mədəni təbəqə, abidə, təpə, gil, qazıntı, vadi

1951-ci ildə Naxçıvan ərazisindəki I Kültəpə abidəsində arxeoloji qazıntı işləri başlanmışdı. 1964-cü ilə kimi davam edən qazıntılar elmi cəhətdən böyük əhəmiyyətli yeni arxeoloji artefaktların üzə çıxarılması ilə nəticələnmişdi (1, 36-45).

I Kültəpə Naxçıvan şəhərindən 8 km. şimal qərbdə, Naxçıvançayın sağ sahilində, eyniadlı kənd ərazisində yerləşmişdir (2, 3-5). Yeri ikən qeyd etmək lazımdır ki, tarixi Azərbaycan torpaqlarında Kültəpə adlı abidələr digər bölgələrdə də qeydə alınmışdır. Naxçıvanın özündə Kültəpə adlı ikinci abidə Uzunoba kəndi yaxınlığında arxeoloq Vəli Əliyev tərəfindən aşkar edilmiş və öyrənilmişdir (3, 219-226). Kültəpə adlı III abidə isə Fizuli bölgəsində qeydə alınmışdı. Həmin abidə arxeoloq Q.S.İsmayılzadə tərəfindən tədqiq olunmuşdur (4, 85-89).

I Kültəpə qazıntılara qədər torpağı kül qatışıqlı süni təpədən ibarət olmuşdu. Onun torpağı uzun müddət yerli əhali tərəfindən müxtəlif təsərrüfat işləri üçün işlədildiyindən təpə əsaslı şəkildə dağıntıya məruz qalmış və cəmi 1,5 ha sahəni tutmuşdu. AMEA-nın Tarix İnstitutu tərəfindən təşkil olunan arxeoloji ekspedisiyaya təcrübəli Azərbaycan arxeoloqu Osman Həbibullayev başçılıq etmişdi (5, 6-12). I Kültəpədə sonrakı arxeoloji qazıntılar tanınmış rus sovet arxeoloqu A.A.İessenin başçılıq etdiyi SSRİ və Azərbaycan Elmlər Akademiyalarının birgə ekspedisiyası tərəfindən davam etdirilmişdi (6, 13-20).

Qazıntılar zamanı Kültəpə abidəsində 22 m-ə yaxın qalınlıqda mədəni təbəqə müəyyənləşdirilmişdir. Onun 9 m qalınlığındakı ən qədim təbəqəsi tədqiq-

qatçı tərəfindən Neolit – Eneolit dövrünə, ondan üstdəki eyni qalınlıqda olan təbəqəsi Erkən tunc dövrünə Kür-Araz mədəniyyətinə, üçüncü təbəqə - Orta və Son Tunc dövrünə, dördüncü təbəqə isə - Dəmir dövrünə aid olmuşdu (7, 72-75).

Ən qədim əkinçilik mədəniyyətinə aid olan alt təbəqədə 18 tikinti layı, 85 torpaq qəbir açılmış və külli miqdarda müxtəlif maddi mədəniyyət nümunələri: əmək alətləri, silah və bəzək nümunələri, eləcə də mədəni arpa və buğda qalıqları aşkar edilmişdi. Tapıntıların böyük hissəsi qədim dulus məmulatından ibarət olmuşdu. Tədqiqatçı O.Həbibullayev ilk araşdırmalarda alt təbəqəni iki horizonta bölməklə (I A və I B) müvafiq şəkildə onları Neolit və Eneolit dövrlərinə ayırmışdı.

Qeyd etməliyik ki, 2014 və 2015-ci illərdə Kültəpə qədim yaşayış yerində vaxtilə O.Həbibullayev tərəfindən müəyyən olunmuş mədəni təbəqələrin stratifikasiyasını yoxlamaq məqsədilə tanınmış arxeoloq Vəli Baxşəliyev tərəfindən əlavə arxeoloji qazıntılar aparılmışdı (8, 12-16). Nəticədə alt təbəqədə möhtəşəm müdafiə divarının qalıqları, məişət və təsərrüfat tikililərinin qalıqları, ocaq yerləri və təsərrüfat quyuları aşkar edilmişdi. Əldə edilən yeni tapıntılar içərisində əvvəlki qazıntılarda olduğu kimi dulus məmulatı üstünlük təşkil etmişdi. Həmin məmulatın əsas qismi saman və qum qatışıqlı gildən düzəldilmiş müxtəlif biçimli və ölçülü ibtidai qab nümunələrindən ibarət olmuşdu. Gil qabların içərisində xüsusi naxışlarla bəzədilmiş nümunələrin olması böyük elmi əhəmiyyət kəsb etmişdi. Onların bir qismi yerli maddi mədəniyyət nümunələri olsa da, ikinci qismi Mesopotamiyanın erkən əkinçilik mədəniyyətlərinə, xüsusən Xələf mədəniyyəti üçün səciyyəvi sayılan boyalı gil qablarla təmsil olunmuşdu. Müqayisəli araşdırmalar onların bilavasitə Dəclə-Fərat vadisində hazırlandığını göstərmişdi. Ümumilikdə qazıntılar zamanı I Kültəpə yaşayış yerinin ən qədim təbəqəsindən vaxtilə Mesopotamiya ərazisində təşəkkül tapmış Xələf mədəniyyəti üçün özəl sayılan 15 sayda gil qab nümunəsi üzə çıxarılmışdı.

I Kültəpə abidəsindən tapılan Xələf mədəniyyətinə aid boyalı gil qabların əsas nümunələri aşağıdakılardan ibarətdir:

1.Yuvarlaq formalı nazik divarlı gil qab. O narın qum qatışıqlı gil kütləsindən əldə hazırlanmışdı. Bişirilməsi keyfiyyətlidir. Kiçik ölçülü oturacağa və o qədər də hündür olmayan boğaza malikdir. Ağız kənarı düzdür. Boğaz hissəsi çöl tərəfdən qəhvəyi rənglə örtülmüşdü. Gövdəsi isə eyni rənglə çərtmə xətlərlə bəzədilmiş və nöqtələrlə doldurulmuşdu.

2.Kiçikölçülü olmaqla böyük səylə hazırlanmışdı. Lakin divarları əvvəlki qaba nisbətən qalındır. Gövdəsi yuvarlaqdır. Ağız kənarı yana doğru açılmışdır. Təsvir olunan qab sarı rənglidir. Onun gövdəsi 7 şaquli zolaqla və 4 dalğavari xətlə bəzədilmişdi.

3.Gil qapaq qırığı. Disk formalıdır. Üzəri hamarlanmışdır. Onun diametri 20 sm-ə yaxındır. Qapağın yanları qara rəngdən istifadə olunmaqla üçbucaq və romb şəklində həndəsi fiqurlarla bəzədilmişdi.

4. Gildən hazırlanmış disk formalı qapaq fraqmenti. Üzəri hər iki tərəfdən cilalıdır. Orta hissəsindən olan dəstəyin əsas hissəsi qırılmışdı. Açıq boz rəngdədir. Diametri 16 sm-ə yaxındır. Onun üst hissəsi həndəsi ornamentlə bəzədilmişdi. Həmin ornamentin əsasını kvadrat və üçbucaqlar təşkil edir. Həmin bəzəklər öz növbəsində qırmızı və qara rənglə bəzədilmişdir.

Xələf mədəniyyəti Mesopotamiya ərazisində Neolit və Eneolit dövründə meydana çıxmış və geniş yayılmış ən qədim əkinçilik mədəniyyətlərindən biri olmuşdur. Bu mədəniyyət e.ə. V miniliyin birinci yarısını və ortalarını əhatə etmişdi (9, 72-73). Oturaq əkinçi-maldar tayfalara məxsus olan bu mədəniyyət vaxtilə Mesopotamiyanın tarixi Azərbaycan torpaqlarına yaxın olan şimal bölgələrində yaranmış və Dəclə-Fərat vadisi boyunca uzanan bölgələri əhatə etmişdi. Xələf mədəniyyətinin əsas arxeoloji komponentləri qədim Ninəvə şəhərinin ikinci təbəqəsində Təpə Qavranın alt təbəqəsində Çakar Bazar, Tell Brak, Tell Xələf, Arpaçıya və digər qədim yaşayış yerlərində izlənilmişdi. Ötən əsrin ikinci yarısında Sovet-İraq birgə ekspedisiyası tərəfindən Sincar vadisində Xələf mədəniyyətinə aid bir sıra yeni abidələr, o cümlədən ikinci Yarımətəpə qədim yaşayış yeri qeydə alınmış və qazıntılar yolu ilə öyrənilmişdi (10, 28-32).

Adları çəkilən abidələr Dəclə çayının Mosul şəhərinə yaxın sahil bölgələrində, Fərat çayına tökülən Xabur hövzəsində, eləcə də Səncər vadisində qeydə alınmışdır. Xələf mədəniyyətinin adı ilk dəfə qeydə alınan və öyrənilən qədim yaşayış yerinin adı ilə bağlı olmuşdu.

Hal-hazırda Xələf qədim yaşayış yerinin tutduğu ərazi 4 hektara yaxındır. Güman edilir ki, qədim dövrlərdə onun tutduğu ərazi daha geniş olmuşdur. Arxeoloji axtarışlar zamanı abidədə 8 m-ə yaxın qalınlığında olan təbəqə aşkar edilmiş, çiy kərpic və möhrədən tikilmiş dairəvi formalı yaşayış evləri, təsərrüfat tikililəri, monoxrom və polixrom naxışlı gil qablar, gildən hazırlanmış kiçikölçülü qadın heykəlləri və zoomorf fiqurlar zahirə çıxarılmışdı (11, 56). Gil qadın fiqurları hal-hazırda Xələf mədəniyyətinin ən səciyyəvi maddi mədəniyyət nümunələrindən sayılır.

Xələf mədəniyyətinə aid arxeoloji komplekslərdən tapılan əmək alətləri erkən əkinçilik abidələri üçün səciyyəvi sayılan nümunələrlə təmsil olunmuşdu. Onların hazırlanması üçün əsasən dəvəgözü daşından (obsidian) istifadə olunmuşdu.

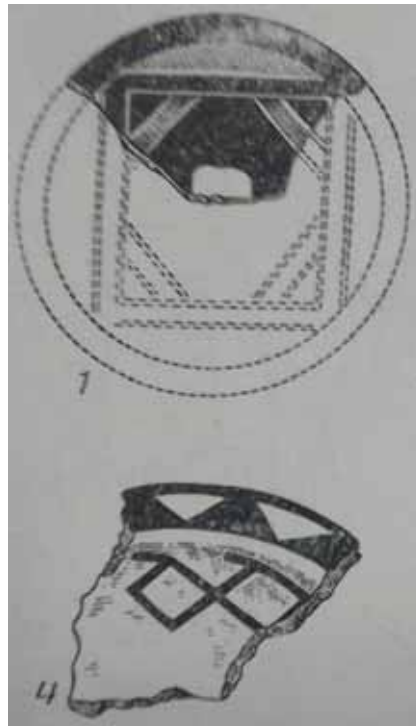
Maraqlıdır ki, əldə edilən əmək alətlərinin böyük qismi quraşdırma oraq-lara məxsus kiçikölçülü lövhələrdən ibarətdir. Güman edilir ki, belə alətləri hazırlamaq üçün vaxtilə tarixi Azərbaycan ərazilərindən gətirilmiş xammaldan istifadə olunmuşdur. Onların zəngin yataqları Qərbi Azərbaycanın dağlıq bölgələrində, eləcə də Kəlbəcərdə hal-hazırda da mövcuddur (12, 34-40).

Arxeoloji qazıntılar zamanı Xələf mədəniyyətinə aid abidələrdə qədim memarlıq nümunələri də üzə çıxarılmışdı. Onların əsas hissəsi dairəvi formalı məişət və təsərrüfat tikililərinin qalıqlarından ibarətdir. Bəzi tikintilərin daş bünövrə üzərində ucaldılması müşahidə olunmuşdu. Aşkar olunan dairəvi tikintilərin 3-5 m arasında olmuşdu. Bir qayda olaraq, aşkar olunan yaşayış

binalarının hamısında ocaq yerləri və təsərrüfat quyuları üzə çıxarılmışdı. Diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri ondan ibarətdir ki, dairəvi formalı məişət və təsərrüfat tikililəri Azərbaycanın, eləcə də bütün Cənubi Qafqazın abidələri üçün səciyyəvi sayılır (13). Onların tikintisində saman qatışıqlı gil möhrədən və çiy kərpiclərdən istifadə olunmuşdu.

Şək. 1.I Kültəpə abidəsindən tapılmış yerli gil məmulatı

Şək. 2. I Kültəpə abidəsindən tapılmış Xələf mədəniyyətinə aid boyalı gil qab

Şək. 3.1 Kültəpə abidəsindən tapılmış Xələf mədəniyyətinə aid qıl qapaq nümunələri

Arxeoloji qazıntılar zamanı Xələf mədəniyyətinə aid dulus kürələri və emalatxanaları da aşkar edilmişdi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, dulus məmulatı Xələf mədəniyyətinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini əks etdirən əsas tapıntılardandır. Müxtəlif formalı nazik divarlı gil qablar əldə hazırlansa da öz yetkin formaları ilə və ornamentləri ilə diqqəti cəlb edirlər. Onların bişirilməsi yüksək səviyyədə aparıldığından rəngləri açıq qəhvəyi və sarı rəngdədir. Bir çox qabların üzəri bitkin ornamentlə, eləcə də müxtəlif heyvanların bəsit rəsmləri ilə bəzədilmişdi. Bəzi qabların üzərində insan təsvirlərinə də rast gəlinmişdi. Bir çox qabların üzəri öküz başlarını xatırladan rəsmlərlə bəzədilmişdi. Xələf mədəniyyətinin son mərhələsində polixrom rəsmlə gillər meydana çıxmışdı. Bütün bunlar Xələf mədəniyyəti dövründə dulusçuluğun artıq xüsusi ixtisaslaşma sahəsi olduğunu göstərmişdir. Onu da qeyd etməliyik ki, Xələf mədəniyyəti dövründə daşışləmə sahəsində də ixtisaslaşma prosesi getmişdi. Müxtəlif daş növlərindən kiçikölçülü qablar, bəzək nümunələri, hətta möhürlər də hazırlanmışdı. Diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də ondan ibarət olmuşdur ki, Xələf mədəniyyəti dövründə artıq yerli sakinlərə metal istehsalı da bəlli olmuşdur. Belə ki, arxeoloji qazıntılar zamanı Xələf mədəniyyətinin ilk abidəsi olan Xələf qədim yaşayış yerindən misdən hazırlanmış əmək alətləri, silah və bəzək nümunələri də tapılmışdı. Silah nümunələri nizə ucluqlarından, bıçaq və xəncərlərdən ibarət olmuşdu. Bəzək nümunələri isə muncuq və kiçikölçülü asmalarla təmsil olunmuşdu.

I Kültəpə abidəsindən tapılan gildən hazırlanmış nümunələr Xələf mədəniyyətinin bütün səciyyəvi xüsusiyyətlərini təmsil etməklə iki ədəd bütöv qabla, iki ədəd qapaq fragmenti və bir neçə qab qırığından ibarət olmaqla e.ə.V minilliyin sonları – IV minilliyin əvvəllərində Mesopotamiya ilə Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan arasında iqtisadi-mədəni əlaqələrin mövcud olmasını nümayiş etdirmişdi. Son illərin arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən samballı arxeoloji artefaktlar qeyd olunan dövrdə miqrasiya proseslərinin mövcud olması haqqında fikir söyləməyə imkan vermişdir (14, 7).

ƏDƏBİYYAT

1. Абибуллаев О.А. Раскопки холма Кюльтепе. КСИИМК. М.: АН СССР, 1953, в.51, 120 с.
2. Nəbibullayev O.A. Kültəradə arxeoloji qazıntılar. Bakı: Elm, 1959, 120 s.
3. Алиев В.Г. Археологические раскопки на холме Кюльтепе II, СА. М.: АН СССР, 1972, № 3, с. 280.
4. Исмаилов Г.С. Памятник Кюльтепе в Физулинском районе. ДАН Азерб ССР. Баку: Элм, 1970, № 4, с.96.
5. Абибуллаев О.А. Некоторые итоги изучения холма Кюльтепе в Азербайджане. // СА. М.: АН СССР, 1963, с.157-168.
6. Иессен А.А. Кавказ и Древний Восток с IV и III тысячелетиях до н.э. КСИА, в. 93. М.: АН СССР, 1963, с.3-14.
7. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахчыванской АССР. Баку: Элм, 1982, 316 с.
8. Вахəliyev V. Azərbaycan arxeologiyası, I c. Bakı: Elm, 2007, 216 s.
9. Археология Зарубежной Азии (под ред. Н.Я.Мерперт). М.: Высшая школа, 1986, 359 с.
10. Бадер Н.О. Древнейшие земледельцы Северной Месопотамии. М.: Наука, 1989, 142 с.
11. Мелларт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. М.: Наука, 1982, 127 с.
12. Аразова Р.Б. Каменные орудия эпохи неолита. Баку: Элм, 1974, 175 с.
13. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку, 1987, 320 с.
14. Rəhimova M.N. Azərbaycanın erkən əkinçilik abidələrində son tədqiqatlar. Məqalələr toplusu Azərbaycanın erkən əkinçilik dövrü abidələri. Bakı: AFPOLIQRAF, 2012, 264 s.

ХАЛАФСКАЯ КУЛЬТУРА И ЕЕ СЛЕДЫ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Н.М.ЗЕЙНАЛОВА

РЕЗЮМЕ

В 1951 году на многослойном памятнике Кюльтепе I вблизи Нахчывана были начаты археологические раскопки. В процессе раскопок было установлено стратиграфическое строение указанного памятника. Впервые в Кюльтепе I был выявлен мощный слой древнейшей оседло-земледельческой культуры с важными археологическим артефактами. Среди них уникальными были керамические изделия Халафской культуры Месопотамии, охватывающей первую половину V тысячелетия до нашей эры. Халафская культура оставила яркий след в материальной культуре Ближнего Востока и сопредельных территориях. Выявленные в нижних слоях Кюльтепе I и в других памятниках Азербайджана, характерных для этой высокоразвитой земледельческой культуры Месопотамии, явились первыми данными о древнейших культурно-экономических связях между двумя культурными центрами мира. В настоящее время на основе последних археологических данных предполагается о возможности взаимных миграционных процессах Месопотомии и Южного Кавказа.

Ключевые слова: культурный слой, памятник, холм, глина, раскопки, долина

KHALAF CULTURE AND ITS TRACES IN AZERBAIJAN

N.M.ZEYNALOVA

SUMMARY

In 1951, archaeological excavations were started on the multilayered monument of Kultepe I near Nakhchivan. During the excavations, the stratigraphic structure of the monument was established. For the first time in Kultepe I was revealed a powerful layer of ancient sedentary agricultural culture with important archaeological artifacts. Among them was unique pottery of Khalaf culture of Mesopotamia, covering the first half of the V Millennium BC. Khalaf culture left a bright trace in the material culture of the Middle East and adjacent territories. The revealed in the lower layers of Kultepe I and in other monuments of Azerbaijan, characteristic of this highly developed agricultural culture of Mesopotamia, were the first data on the oldest cultural and economic ties between the two cultural centers of the world. Currently, on the basis of the latest archaeological data, there are assumptions about the possibility of mutual migration processes of Mesopotamia and the South Caucasus.

Key words: cultural layer, monument, hill, clay, excavation, pottery